

*Орел І. І.,**кандидат філологічних наук, доцент,**докторант кафедри германської і фіно-угорської філології імені професора Г. Г. Почепцова
Київського національного лінгвістичного університету*

ФОРМУВАННЯ ОЦІНКИ В ПРОЦЕСІ СТЕРЕОТИПІЗАЦІЇ

Анотація. Статтю присвячено опису процесу стереотипізації та виявленню етапів категоризації, на яких відбувається формування оцінки стереотипного образу. Метою розвідки є виявлення онтологічних образів, які послугували основою стереотипізації; опис процесу утворення стереотипів та етапів, на яких відбувається аксіологічне співвіднесення стереотипізованого образу з певною категорією. Матеріалом дослідження є німецькі стереотипи, представлені засобами ФО. Оцінка розглядається як організація думки про об'єкт на основі встановлення цінності його ознак для життя групи і вироблення на виявлених підставах відповідного сценарію дій щодо стереотипізованого об'єкта. Виокремлені ознаки зазнають оцінювання у процесі аналізу й синтезу – мисленнєвих актів у процесі пізнання, які оперують стереотипами. Підсумком узагальнення у процесі мислення є формування категорій на основі виокремлених ознак об'єктів за принципом схожості/подібності. Мотиваційною базою вибору ознак стереотипізованих об'єктів слугують когнітивні знання, серед яких виявлено транскультурні і національно-специфічні. Транскультурний образ може зазнавати категоризації, у результаті якої виникають зрозумілі стереотипні образи з прозорою мотивацією значення й оцінки. Крім того, один і той самий транскультурний образ може бути використаним для категоризації об'єктів на підставі виокремлення різних ознак. Таке явище відбувається через національно-культурну специфіку оцінки образу і вибору ознак для категоризації. Один і той самий транскультурний образ у обох випадках передає оцінку однієї якості, проте різної інтенсивності. Національно-специфічні образи, які є об'єктом стереотипізації, транслюють НКІ і національно специфічну чи культурно марковану оцінку. Інтенсивність оцінки теж зумовлена національно-культурним світобаченням. Процес категоризації відбувається на основі зіставлення ознак прототипу категорії і виокремлених ознак стереотипізованого об'єкта. Ознаки прототипу вже мають оцінку, яка є основою для предметної й оцінної категоризації.

Ключові слова: стереотип, прототип, категоризація, оцінка, національно-культурна інформація.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції досліджень у галузі когнітивної лінгвістики, етнолінгвістики, етнопсихолінгвістики зумовлюють всебічне вивчення стереотипів: причини їх утворення, функціонування, способи передання, мотиви модифікації змісту, ступінь хибності чи правдивості тощо. Однією з першорядних ознак функціонування стереотипу є оцінка, яка активується під час застосування стереотипного образу, сценарію поведінки у повсякденному житті.

Формування оцінки у процесі стереотипізації зумовлено когнітивними знаннями мовців. Оцінка відображає національно-культурні цінності, відбиває норми, еталони, розкриває особливості світобачення і світосприйняття. Основою процесу

утворення стереотипів визнано категоризацію (М. Алефіренко, А. Байбуурин, А. Вежбицька, Л. Витгенштейн, У. Квастгоф, В. Крисько, Е. Коптякова, О. Кубрякова, Г. Оллпорт, Е. Рош, С. Світич, О. Селіванова), у результаті якої відбувається класифікація та систематизація нової інформації. Формування стереотипів у процесі віднесення пізнаваних образів до відомих категорій супроводжується наданням їм певної оцінки (інтелектуальної, емоційної). Оцінка стереотипного образу чи сценарію поведінки визначає його призначення, сферу і спосіб застосування.

Процес категоризації відбувається під час реалізації когнітивних операцій шляхом співвіднесення ознак нових образів із уже відомими. Когнітивні операції забезпечують пізнавальну діяльність індивідів, активуючи взаємодію психіки та ментальних структур. Ментальні структури пов'язані із системою знань, які містять архетипи, вірування, вибудовану попередніми поколіннями шкалу цінностей, систему образів, які розкривають менталітет індивідів. Когнітивні операції (за О. Кубряковою) – це не лише мислення і мова, а й сенсомоторні та перцептивні процеси, які супроводжують процес пізнання [1, с. 81].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми вивчення оцінки у стереотипах присвячено низку праць. Описано роль оцінки стереотипів у процесах породження та сприймання публіцистичних текстів (Л. Завгородня); виявлено значення установки у активації психологічних механізмів формування стереотипів (Д. Терпугова); проаналізовано роль установки у приписуванні оцінки стереотипним образам, у переживанні індивідом значення стереотипізованого образу (Д. Узнадзе); з'ясовано реалізацію оцінного гендерного стереотипу на лексичному рівні (Л. Овсієнко); розглянуто національно-культурну специфіку німецьких стереотипів з урахуванням оцінного компонента (О. Фролова); зосереджено увагу на негативному значенні упереджень порівняно з позитивним/негативним значенням стереотипів у сфері менеджменту (Petersen L.-E., Dietz J.); описано вплив стереотипів (на основі оцінки) на породження расизму і міжетнічних конфліктів (Asal K., Fischer P. Krueger J.); досліджується значення упереджень і стереотипів у міжкультурній комунікації (Thomas A.) тощо.

Попри отримані результати проведених досліджень, низка питань потребує уточнень і детальнішого вивчення. Не з'ясовано, на яких етапах стереотипізації постає аксіологічний складник стереотипного образу; не зрозуміло, чому НКІ не завжди визначає характер оцінки стереотипу (виникає амбівалентна оцінка); не визначено, як саме установка позначається на формуванні негативної оцінки автостереотипів та позитивної оцінки гетеростереотипів тощо.

Мета статті полягає у виявленні різних за онтологією образів, які є основою процесу стереотипізації та встановлення

етапів стереотипізації, на яких формується аксіологічність стереотипу. Матеріалом дослідження обрано німецькі стереотипи, вербалізовані засобами ФО.

Виклад основного матеріалу. Оцінкою називають процес встановлення важливості стимулів із погляду їх значення для життя людей. У результаті процесу оцінки виникають емоційні реакції, на основі яких виробляються відповідні сценарії дій на подразники. Процес оцінювання релевантний стереотипам. Він запускає психологічний механізм, за допомогою якого індивіди активно впливають на подразники об'єктивної реальності, обробляють їх з урахуванням значущості для життя [2, с. 85]. Ми розуміємо оцінку як процес формування характеру ставлення індивіда до об'єкта, створення думки про ознаки об'єкта (а значить і про сам об'єкт), на основі якої вибудовується адекватний із погляду мовців алгоритм дій щодо стереотипізованого об'єкта. Подразники розглядаємо як ознаки об'єктів (предметні й абстрактні), їх експліцитні та імпліцитні властивості, які створюють особливий емоційний вплив на реципієнтів, а також здатність об'єктів зовнішнього світу впливати на індивідів на психічному і сенсорному рівнях. Подразники – це певні психічні або фізичні чинники, які викликають певну відповідь/реакцію індивідів.

У логіці оцінку трактують як «критерії розумності». Завдання оцінного судження полягає у забезпеченні розумних/раціональних підстав для діяльності [3]. У сучасних дослідженнях із погляду психології стереотип аналізують як структурний складник свідомості, «яка відображається у формі оцінних суджень і уявлень про соціальні об'єкти та явища й реалізується шляхом дій і вчинків суб'єкта» [4, с. 4]. Оцінка, яку транслює стереотип, є емоційною, а тому часто неправильною. Емоційність перешкоджає формуванню неупереджених оцінок [там само]. Саме тому стереотипи вважаються носіями помилкової/неправдивої/неточної інформації. Але, незважаючи на хибність, стереотипна оцінка запускає життєво важливі механізми адекватних дій людей у певних ситуаціях.

Механізм категоризації становить складний ментально-психічний процес. Менталітет характеризує специфіку свідомості, пов'язуючи сферу свідомого і несвідомого, що тлумачать як колективне несвідоме [5, с. 57]. Завдяки пам'яті відображаються колективні знання (когнітивні), які у процесі категоризації слугують мотиваційною базою класифікації об'єктів за їх ознаками. Когнітивні знання отримуються людьми у результаті інтелектуальної діяльності: сприйняття інформації, її обробки, класифікації, акумулюванні, збереженні й подальшому використанні на подальших етапах освоєння світу. Когнітивні знання містять як загальнолюдський складник (біблеїзми, міфологізми, вірування тощо), так і національно-культурний (національно та культурно марковану інформацію).

Категорію у межах нашого дослідження розглядаємо як таксономію образів, які володіють однаковими/подібними ознаками. Отож, об'єкти організуються у категорії на основі ознак, згрупованих ієрархічно (за Е. Рош) або за принципом «сімейної подібності» (за Л. Вітгенштейном).

Представники школи гештальт-психології стверджують, що перцепція об'єктів позамовної дійсності відбувається у процесі активації розумових операцій із метою обробки нової інформації. Розумові операції здійснюються через порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, класифікацію, систематизацію. Дослідження підтверджують, що на першому

етапі пізнання об'єкт сприймається індивідом як єдине ціле (як чуттєвий образ). Новий образ порівнюється з уже відомими. Чуттєве відображення об'єктів реального світу аналізується, що є наступним етапом обробки інформації. Аналіз відбувається як розщеплення ознак об'єкта [6, с. 48] – виокремлення виразних на погляд мовців ознак із подальшим установленням предметної чи абстрактної ідентичності, близькості, схожості, суміжності з ознаками референтного прототипу категорії. Встановлення ідентичності/схожості рис базується не лише на експліцитних, а й на імпліцитних ознаках/властивостях. У процесі синтезу проходить об'єднання, отриманих під час аналізу, ознак за принципом предметної або/і оцінної схожості/подібності. Аналіз і синтез психологи визнають головними мисленнєвими операціями, які уможливають повне і ґрунтовне пізнання об'єкта. Саме у процесі аналізу і синтезу відбувається оцінювання виокремлених ознак. Абстрагування полягає у відокремленні пізнаних ознак об'єкта від решти його рис і від самого об'єкта, через що ці ознаки стають самостійним предметом мислення. Об'єкт вже не сприймається предметно, а образно. Через сприйняття лише виокремлених ознак образ об'єкта постає однобоко і відображає не всі, а лише важливі для мовців риси. У процесі узагальнення на основі виокремлених ознак образи об'єктів групуються. Цей процес ми розглядаємо як завершення категоризації – утворення категорій. Групування проходить з опорою на ознаки прототипу – центрального члена категорії. Категоризація відбувається таксономічно/ієрархічно (не лінійно), оскільки ступінь валентності ознак не однаковий. На наступному етапі здійснюється класифікація на підставі визначальних ознак та за певними принципами, з певною метою. Останній етап пізнавальної діяльності (стереотипізації) впорядковує отриману інформацію, систематизуючи її «на основі гранично широких спільних ознак» [7].

Оскільки категоризація уявляється як ланцюгова реакція об'ємних конструктів (категорій), компонентами яких є вже відомі стереотипи, що представляють «еталон оцінки» [8], то, окрім предметної (предмет не лише як реальний атрибут, а і як предмет думки) класифікації нових об'єктів на основі виокремлених ознак, відбувається одночасне їх оцінне співвіднесення. Ми вважаємо, що виокремлюються ознаки об'єкта, які привертають увагу індивідів, здійснюють емоційний вплив на них. Емоційний вплив можливий через чітко виражену оцінку. Оскільки прототип, який є основою співвіднесення об'єкта з категорією, містить набір уже відомих ознак, то ці прототипні ознаки вже володіють стереотипною оцінкою. Виявлення подібності чи однаковості ознак категоризованого об'єкта і прототипу відбувається не лише у предметній, а й у аксіологічній площинах. Через оцінку, що міститься в ознаках прототипу, відбувається одночасно не лише предметна, а й оцінна категоризація.

Прототипними можуть бути моделі поведінки людей, базові емоційні стани, схеми прийняття рішень, алгоритми суджень – все те, що становить основу діяльності людської когніції [9, с. 374]. Наприклад, стереотип «страх» транслює негативну оцінку (негативно забарвлена емоція). Під час потрапляння людини в критичну ситуацію спочатку включаються емоції, а лише потім спрацьовує раціональний аналіз. Страх має низку рефлексивних виявів [10]. Сфери референції страху людини (прототип) описуються як «ціпеніння, дубіння, «холод», завмирання, тілесний переляк, бездіяльність; тривожний

стан від переляку, від дії що загрожує або є уявною; відчуття незахищеності, близької небезпеки» [11]. Словник Duden [12] тлумачить поняття *Angst* як емоційний стан, пов'язаний із занепокоєнням, пригніченням, хвилюванням (через відчуття або усвідомлення небезпеки); невідірване відчуття загрози.

Крім поняття «страх», для розмежування та впорядкування за принципом наростання різних за інтенсивністю схожих негативних емоційних станів використовують таку схему: тривога – переляк – боязнь – страх – жах – паніка [13, с. 201], компоненти якої категоризовані за спільною ознакою – наявність видимої чи уявної загрози, і розташовані ієрархічно. Ієрархія членів категорії базується на різній інтенсивності оцінки, пов'язаної із силою емоцій.

Стереотип «страх» вербалізовано низкою німецьких ФО, які транслюють когнітивну інформацію через зрозумілі транскультурні образи, наприклад: *jemandem stehen die Haare zu Berge* [14] – (бібл.) комусь волосся стало дибки (від жаху); *ein Angsthasen sein* [там само] – бути боягузом (образ зайця асоціюється із боягузством (через куций хвіст, який починає треміти перед тим, як застать кидається навтьоки); *weiche Knie haben / kriegen* [там само] – злякатися, ноги підгинаються від страху (фізіологічний вияв страху).

Більшість стереотипів у німецькій мові виникли на основі ознак образів, обраних для категоризації позамовних об'єктів, що носять національно-культурний характер. Основою оцінки ознак слугує НКІ, яку містить прототип та члени категорії. ФО на позначення страху в німецькій мові репрезентують такі образи: *wie gelähmt dastehen* [14] – (розм.) заммерти від жаху, (досл.: стояти мов паралізований); *einen Herzkasper kriegen* [там само] – (розм., фам.) дуже сильно злякатися, (досл.: отримати серцевого Каспера (інфаркт); *Heulen und Zähneklappern* [там само] – (розм.) страх, (досл.: виття і цокотіння зубами (образ людини, яка не може себе контролювати під впливом сильної негативної емоції); *Gespenster sehen* [там само] – (розм.) боятися (безпідставно), (досл.: бачити привидів – уявний образ, що загрожує); *jemandem schnürt es den Hals zu* [там само] – (розм.) комусь сперло подих від страху, (досл.: комусь зав'язало/зашнувало горло); *kalte Füße bekommen / kriegen* [там само] – (розм.) злякатися, похолонути від страху, (досл.: отримати холодні ноги); *jemandem Bauchschmerzen / Magenschmerzen bereiten* [там само] – (розм.) мати тривожне передчуття чогось недоброго, боятися (стан, пов'язаний із занепокоєнням), (досл.: готувати комусь болі у животі/шлунку (за правдивими віруваннями Душа живе у животі людини, через що у напружених ситуаціях мимоволі/підсвідомо зустрічаються руки на животі/грудах, ніби захищаючи Душу).

Усі вказані факти мови транслюють образи, характеристики яких володіють рисами прототипу категорії «страх». Прослідковується градація членів категорії за інтенсивністю емоції через відображення фізичного (для паніки, жаху) чи емоційного (тривоги, переляку) стану.

Особливу увагу привертають транскультурні образи, які об'єктивують різні категорії у різних мовах, наприклад: *Tantalosqualen erleiden* [14] – (нім.) страждати від болю, страху, (досл.: терпіти Танталові муки), (укр.) нестерпні страждання від усвідомлення близькості мети і неможливості досягти її [15]; *wie mit Engelszungen reden / sprechen* [14] – (нім.) намагатися переконати когось, (досл.: говорити ангельським язиком); (укр.) мати приємний голос [15].

Відмінність у категоризації (зарахування до різних категорій) транскультурних образів пояснюємо національно-культурною специфікою вибору ознак для категоризації. Оцінний компонент членів категорій належить до одного типу оцінки (негативна/позитивна), але різниться за інтенсивністю.

Дж. Лакофф зазначав, що всі люди в процесі мислення використовують одну й ту ж концептуальну систему [16, с. 148]. Тому механізми добору ознак, які слугують мотиватором категоризації, є однаковим. Виокремлені ознаки відображають виразні з погляду мовців характеристики/якості/властивості об'єкта. Про вплив НКІ, національно-культурно зумовлений вибір ознак, які слугують основою категоризації, свідчить той факт, що один і той самий образ категоризується у різних мовах на підставі виокремлення різних рис і належить до різних категорій, транслюючи різну інтенсивність оцінки, наприклад: *eine Gänsehaut bekommen* [14] – (нім.) злякатися (досл.: отримати гусячу шкіру), (укр.) змерзнути; *mit den Ketten rasseln* [14] – (нім.) когось лякати (досл.: брязкати ланцюгами), (укр.) бути у неволі; *einen Kloß im Hals / in der Kehle haben* [там само] – (нім.) не могли говорити від хвилювання, страху, болі (досл.: мати шишку в горлі), (рос.) ком в горле (о чувстві болезненного стеснення в горлі) [17].

Висновки. Отже, оцінку розуміємо як формування думки про ознаки об'єкта, на основі якої створюється адекватний сценарій дій щодо стереотипізованого об'єкта. Стереотипізація відбувається у процесі розумових операцій, які забезпечують освоєння нової інформації. Оцінювання виокремлених ознак проходить у процесі аналізу і синтезу. Результатом узагальнення на основі спільних, подібних чи схожих ознак образів пізнаних об'єктів є формування категорій. Категорія вибудовується ієрархічно зі стереотипізованих образів через різний ступінь валентності ознак прототипу і членів категорії. Когнітивна інформація є мотиватором вибору ознак для процесу категоризації. Виявлено, що використання низки транскультурних образів сприяє формуванню стереотипів із прозорою загальнозрозумілою мотивацією й аксіологією. Частина стереотипів, представлених транскультурними образами, належить до різних категорій у різних мовах і передає різну інтенсивність оцінки. Неоднорідна співвіднесеність за категоріями одного й того ж образу в різних мовах пояснюється національно-специфічним поглядом на вибір виразних ознак для виявлення категоріальних характеристик. На основі НКІ виокремлюються виразні для мовців ознаки, репрезентуючи стереотип через певний образ, який використовується у інших мовах як член іншої категорії.

У разі використання НКІ, як основи процесу категоризації, виникають стереотипні образи, експліцитні та імпліцитні ознаки яких є національно та культурно маркованими. Ознаки прототипу категорії містять стереотипну оцінку, яка є підставою для оцінної категоризації.

У результаті нашої розвідки встановлено такі гносеологічні типи образів, що слугують основою стереотипізації: транскультурні образи; образи, що виникли на основі НКІ. Транскультурні образи слугують основою для формування стереотипів із прозорою мотивацією та для стереотипів із національно-маркованим значенням. Образи, що виникли на основі НКІ, є підґрунтям для формування національно та культурно маркованих стереотипів.

Перспективами подальших досліджень визначено студіювання лінгвістичних механізмів категоризації німецьких стереотипів.

Література:

1. Краткий словарь когнитивных терминов/ под. ред. Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац [и др.]. Москва, 1996. 81 с.
2. Мацумото Д. Психология и культура. Санкт-Петербург: ПРАЙМ-Еврознак. 2002. URL:
3. Ивин А.А. Логика: учебное пособие. Издание 2-е. Москва: «Знание», 1998. 55 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/ivvin-logika.htm#_Точ512455391
4. Завгородня Л.В. Стереотипи породження та сприймання журналістського твору (на матеріалі газетних текстів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ. 2003. 12 с.
5. Боднар А.Я., Макаренко Е.М. Взаємодія мовних і ментальних структур у формуванні національної самосвідомості (на прикладі української та російської мов). *Наукові записки. Том 47. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2005. С. 56–60.
6. Балабан О.О. Категоризація як базова когнітивна процедура. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки*. 2017. Книга 1. С. 47–52.
7. Максименко С. Д. Розумові дії і мислительні операції. *Загальна психологія*. Навчальний посібник. Видання 3-є, переробл. та допов. Київ, 2008. 272 с. URL: https://pidru4niki.com/158407208622/psihologiya/zagalna_psihologiya
8. Мельник Г.С. Стереотип, формирование стереотипов в процессе массовой коммуникации. URL: <https://psyfactor.org/lib/stereotype1.htm>
9. Ма Т.Ю. Классические, прототипические и акцидентные категории. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Филология*. 2010. № 5 (1). С. 373–377.
10. Умрюхин П. Страх: причины, механизмы и рефлексы. 2015. URL: <https://postnauka.ru/faq/41695>
11. Страх – його природа, функція та місце у житті людини, взаємодія зі Страхом та його подолання. 07.09.2017. Філософія та життя: веб-сайт. URL: <https://uk-ua.vedavrat.org/Jyotish/11538/strah-fear> (дата звернення: 22.02.2021).
12. Duden. URL: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Angst>
13. Мовчан М. Феномен страху: його класифікація і рівні. *Наукові записки. Серія «Філософія»*. 2012. Випуск 10. С. 197-204.
14. Wörterbuch für Redensarten, Redewendungen, idiomatische Ausdrücke, Sprichwörter, Umgangssprache. URL: <https://www.redensarten-index.de/suche>
15. Словопедія. URL: <http://slovopedia.org.ua/>
16. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование. *Женщины, огонь и опасные предметы*. Москва. 1996. С. 143-184. URL: <http://www.alt-future.narod.ru/Ai/lakoff.htm>
17. Малый академический словарь русского языка. URL: <https://classes.ru/all-russian/dictionary-russian-academ-term-28153.htm>

Orel I. Formation of evaluation in the process of stereotyping

Summary. The article is devoted to the description of the process of stereotyping and identification of the stages of categorization at which the formation of the assessment of the stereotypical image takes place. The purpose of the investigation is to identify ontological images that served as the basis for stereotyping; description of the process of formation of stereotypes and stages at which the axiological correlation of the stereotyped image with a certain category takes place. The material of the study is the German stereotypes represented by the means of FD. Evaluation is seen as the organization of an opinion about an object on the basis of establishing the value of its features for the life of the group and developing on the basis of the identified order of actions in relation to the stereotyped object. The selected features are evaluated in the course of analysis and synthesis – mental acts in the process of cognition, which operate with stereotypes. The result of generalization in the course of thinking is the formation of categories on the basis of selected features of objects on the principle of similarity / similarity. The motivational basis for choosing the features of stereotyped objects is cognitive knowledge, among which transcultural and national-specific are identified. The transcultural image can be categorized, as a result of which clear stereotypical images with transparent motivation of value and estimation arise. In addition, the same transcultural image can be used to categorize objects based on the identification of different features. This phenomenon occurs due to the national and cultural specifics of the assessment of the image and the choice of features for categorization. The same transcultural image in both cases conveys an assessment of the same quality but different intensity. National-specific images that are subject to stereotyping are broadcast by NCIs and nationally specific or culturally labeled assessments. The intensity of the assessment is also determined by the national and cultural worldview. The categorization process is based on a comparison of the features of the prototype category and the selected features of the stereotyped object. The features of the prototype already have an assessment, which is the basis for subject and evaluation categorization.

Key words: stereotype, prototype, categorization, assessment, national-cultural information.